

הרב איתם הנקין

ירושלים

רבי אליהו גולדברג - אב"ד בוברויסק

במאמר זה אני מבקש לפתוח לקוראים צוהר לתולדותיו ודמותו של רבי אליהו גולדברג מבוברויסק, תלמידו של רבנו חיים מוולוז'ין ומי שהיה רבו המובהק של מרן רבי יחיאל מיכל הלוי עפשטיין בעל 'ערוך השלחן'. לא רב הוא המידע הזמין וגלוי אודות רבי אליהו¹, אולם קובץ על יד ירבה, ועל ידי ריכוז הדברים, צירופם וליבונם יחד, תצטייר בפנינו תמונה האופיינית לקורות חייהם של גאוני הרבנים ראשוני תלמידי ישיבת וולוז'ין – לאו דווקא המפורסמים יותר, ששמועותיהם מתבדרות עד ימינו בהיכלי הישיבות בזכות תורתם השמורה בספרים, אלא אף אלה שבדורם שלהם גודעו למורי הוראה מובהקים, אב"דים ורבני קהילות מעטירות, כרבי אליהו גולדברג.

השנים הראשונות – קלצק, וולוז'ין וקאפוליה

רבי אליהו נולד בשנת תקנ"ז בקלצק, עיירה קטנה הנמצאת כ-75 ק"מ ממערב לסלוצק שבחבל מינסק במרכז רוסיה הלבנה (בלארוס דהיום). אביו של רבי אליהו היה "החסיד המפורסם"² רבי אריה גולדברג, שנפטר בסביבות תק"ץ, ואבי-אביו היה המקובל רבי נחמן מקלצק, שנמנה על רואי פניו של הגר"א.

רבי אליהו נמנה על תלמידי ישיבת וולוז'ין בדור הראשון לקיומה, וקיבל תורה ממייסד הישיבה רבי חיים מוולוז'ין. לימים, בהסכמתו לספר 'גאון אברהם' של רבי אברהם ב"ר שאול משקלוב³, ייזכר רבי אליהו: "באזנינו שמענו מאבות העולם... כאשר שמענו מפה קדוש מאור הגולה הרב הגאון מוהר"ר חיים ז"ל מוואלאזין, אמר דבר זה..." (שהגאון בעל 'שאגת אריה' הפליג בשבח המחבר הנ"ל). לאחר סיום פרק לימודיו בוולוז'ין, אז קיבל גם 'סמיכה' להוראה, התיישב רבי אליהו בעיירה קאפוליה⁴ (הנמצאת כ-30 ק"מ ממזרח לקלצק), ובה נשתדך עם בתו של הרב וחבר בית הדין שבעיירה, רבי יקותיאל זיסקינד⁵, וישב בסמוך אליו מספר שנים.

1 תמצית תולדותיו נאספה לפנינו על ידי ר' משה צינבויץ, בספרו 'עץ חיים – תולדות ישיבת וולוז'ין', תל אביב תשל"ב, עמ' 108-109. שם הובאו גם תיאורים ספרותיים אודות רבי אליהו ואבותיו (בעיקר מ'מקור ברוך').

2 כלשון בנו רבי אליהו בחתימת כמה מהסכמותיו (יצויינו להלן).

3 שנדפס באודסה תרכ"ד, שנים רבות לאחר פטירת המחבר.

4 כפי שמספר אחיינו – בן אחותו – אברהם יעקב פפירנא בזכרונותיו (בשפה הרוסית), שקטעים מהם תורגמו ב'ספר הזכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה' (להלן: ספר בוברויסק), ת"א תשכ"ז, כרך א' עמ' 271. פפירנא כותב שרבי אליהו חי כמה שנים כ"פרוש" בוויילנא, עם תלמידי הגר"א (והועתקו דבריו על ידי הישרידי אש', ראו להלן הערה 6), אך קרוב לוודאי שמדובר בשגיאה, שמקורה בהחלפת וולוז'ין של רבי חיים (אותה אין פפירנא מזכיר) עם וויילנא של תלמידי הגר"א.

5 אשר תשובה מבית דינו לרבי אליעזר יצחק מוולוז'ין. משנת תקצ"ח-תקצ"ט. נדפסה בשו"ת חוט המשולש.

מתקופה זו קיים בדינו מעשה מעניין, שסופר לימים על ידי רבי יחיאל יעקב ויינברג בעל ה'שרידי אש'⁶, שראה בכך "אחד מהרבה [מעשים] שמספרים על צדיקי הדור ההוא". לפי סיפור המעשה, כשהגיע רבי אליהו לקאפוליה קיבלו למדני העיר את פניו בחשדנות-משהו, כיוון שהרבה לעסוק בלימוד מוסר⁷, וכן ראוהו מעיין לא-פעם באטלס גיאוגרפי שהביא עמו – אולם יראת השמים של רבי אליהו עמדה למעלה מכל ספק. והנה, מוסיף ומספר ה'שרידי אש':

"ביום כיפור, לאחר תפילת מוסף, נעלם רבי אליהו. התחילו מחפשים אחריו ומצאוהו בבית החולים היהודי העירוני, כשהוא מבקע עצים ומכין מרק לחולים. הוא הוחזר לבית התפילה והובא בפני הרב מרא דאתרא, והרב אמר: אכרך זה מבייש את זקנותנו, כי יותר מכולנו יודע הוא כיצד עובדים את הבורא ביום קדוש זה".

מקורו של סיפור המעשה שהביא ה'שרידי אש', הריהו אחיינו של רבי אליהו, א"י פפירנא⁸. פפירנא – שהיה "משכיל" מובהק, סופר ועיתונאי יליד קאפוליה (ת"ר) שגר בבוכרויסק בצעירותו (בחיי דודו רבי אליהו) אך עזב אותה עקב תגובות גזעניות כלפי רשימות ארסיות שפרסם אודות חיי העיר⁹ – מנסח את הסיפור כולו בנימה צינית בלתי-מוסרת, ובהתאם לכך מגדיר את מעשי רבי אליהו כ"שערוריה". קשה להניח שפפירנא לא הכיר את ההלכה המפורסמת שמותר ואף חובה לחלל שבת עבור חולה שיש בו סכנה¹⁰; הוא עצמו מדגיש שרבי אליהו הלך לטפל "בחולים המסוכנים שנשארו בלי פיקוח"¹¹. מגמתו בתיאור הציני הריהו, כמסתבר, ללעוג לקפדנותם היתירה של "פרושי" קאפוליה, שחשדו בדודו רבי אליהו על לא עוול בכפו. אנו, מטבע הדברים, העדפנו את הנוסח בו הוגש הסיפור על ידי רבי יחיאל יעקב ויינברג, שהקפיד להפריד בין העובדות כשלעצמן לבין הנימה ששיווה להן פפירנא.

ווילנא תרמ"ב, חלק ג' סימן ד'; תשובה זו הובאה גם בספרו של רבי דוד טעביל ממינסק, שו"ת בית דוד, וורשה תרי"ד, סימן ט"ו. פפירנא מגדיר את רבי זיסקינד כרבה של קאפוליה בה"א הידיעה, אולם נראה כי לא היה האב"ד.

6 במאמרו "תנועת המוסר", 'יהדות ליטא' כרך א', ירושלים תש"כ, עמ' 325-326; נדפס שנית ב'שרידי אש' חלק ד', ירושלים תשכ"ו, עמ' רפ"ג-רפ"ד, וכן בספר 'לפרקים', ירושלים תשס"ב, עמ' ט"ז.

7 למשמעותו של מושג זה באותם ימים – בשנות התק"פ לערך – ראו ב'שרידי אש' שם; הוא מקשר זאת לרבי חיים מוולוז'ין ותורתו, ומוצא בכך, בין השאר, השפעה ניכרת (אף כי על דרך הניגוד) של תנועת החסידות.

8 ה'שרידי אש' הסתמך ישירות על המקור שברוסית, ולימים תורגמו דברי פפירנא בספר בוכרויסק (לעיל הערה 4), שם. יש להדגיש שדבריו הריהם מקור משני בלבד, שהרי הוא טרם נולד בזמן בו היה הסיפור אמור להתרחש.

9 על כך ראו בזכרונותיו, שם עמ' 231-232.

10 ואף נעשים הדברים על ידי גדולי ישראל – ראו ברמב"ם, הלכות שבת פרק ב' הלכה ג', ובשלחן ערוך אורח חיים סימן שכ"ח, ט"ז ס"ק ה'.

11 ספר בוכרויסק, עמ' 230.

רבנות פאריץ' והצמחת ה'ערוך השלחן'

בשלב מסויים בשנות התק"פ או התק"ץ, נתמנה רבי אליהו לכהן פאר בראשות קהילת ה'מתנגדים' בעיירה פאריץ', כ-150 ק"מ ממזרח לקאפוליה. מן המידע המועט הקיים אודות תקופתו בפאריץ', שנמשכה כ-20-30 שנה, ניתן לציין את הסכמתו הנזכרת לספר 'גאון אברהם', שנכתבה בעיירה זו בתאריך כ"ד אב תר"ב.

האירוע העיקרי הידוע לנו מתקופה זו, הוא מפגשו של רבי אליהו עם נער צעיר מבוברויסק הסמוכה (כ-50 ק"מ מפאריץ'), בשם מיכל עפשטיין – שיתפרסם לימים כגאון בעל 'ערוך השלחן'. רבי יחיאל מיכל עפשטיין תכנן בתחילה, בנערותו, להיות סוחר כאביו¹², אולם לפי המסופר, מפגשו המקרי עם רבי אליהו בסעודת מצוה, שינה את מהלך חייו: רבי אליהו כה התרשם מכשרונותיו של הנער, עד ששכנע את משפחתו ש"יסיעו אותו כולו מעסקיהם ולהקדישו כולו לעמל התורה", ומאוחר יותר אף דאג ללמדו באופן אישי¹³. גם בהמשך הדרך, כשתור רבי יחיאל מיכל לבוברויסק לאחר כשנתיים של לימוד בוולוז'ין¹⁴ וכשנה אחת אצל חותנו בעיירה מיר¹⁵, ורבי אליהו נתמנה בעצמו לרב קהילת ה'מתנגדים' בבוברויסק, הוסיף להדריך את האברך הצעיר והעניק לו סמיכה להוראה¹⁶. לאחר מכן נתמנה רבי יחיאל מיכל לר"מ בישיבת אלטשול המקומית¹⁷ – ישיבה שרבי אליהו, הרב דמתא, שקד במיוחד על טובתה¹⁸.

כעשר שנים מאוחר יותר, אנו מוצאים את רבי יחיאל מיכל משמש כדיין מומחה בבית דינו של רבי אליהו בבוברויסק, וכיד ימינו. במכתב משנת תרכ"ב לרבי דובעריש מייזלש אב"ד

12 כפי ששמע ממנו ר' יהודה ליב מימון, 'שרי המאה' חלק ו', 'ירושלים תשט"ז, עמ' 99, וראו גם דברי ר' ברוך עפשטיין, 'מקור ברוך' חלק ג', ווילנא תרפ"ח, עמ' 1164.

13 'מקור ברוך' שם, וראו גם עמ' 1635, 1174. ר' ברוך עפשטיין כותב ש"בעת ההיא" כבר כיהן רבי אליהו כרבה של בוברויסק, אך זו טעות – רבי אליהו נתמנה לכך כמה שנים מאוחר יותר (כפי שנראה להלן).

14 ככל הנראה בשנים תר"ז-תר"ט; על לימודיו אצל ר' איצ'לה מוולוז'ין ראו בספרו של הרב בן ציון אייזנשטדט, 'דור רבני וסופרי' ספר ראשון, וורשה תרנ"ה, עמ' 42, וכן בספר 'ר' משה שמואל ודורו', ניו יורק תשכ"ד, עמ' 42 ועמ' 208-209, וראו עוד ב'מקור ברוך' חלק ג' עמ' 1195 וחלק ד' עמ' 1919. ר' ברוך עפשטיין מתארך את הלימודים לשנים תר"ג-תר"ד, אך בלתי סביר להניח שאביו יצא לוולוז'ין כבר בגיל 14, ומן התיאור של ר' ברוך עצמו במקום אחר (חלק ג' עמ' 1164) עולה שלימודיו המסודרים של אביו החלו בגיל מאוחר יותר.

15 ראו בספרו של ר' מאיר בר אילן, 'מוולוז'ין עד ירושלים', תל אביב תשל"ט, חלק א' עמ' 275-276, וכן ב'מקור ברוך' חלק ב' עמ' 941 וב'שרי המאה' חלק ו' עמ' 100.

16 'מקור ברוך' חלק ג' עמ' 1164, וראו גם 'דור רבני וסופרי' שם.

17 ראו בהספדו של הרב משה שמואל שפירא, 'הד הזמן' כ"ז אדר ב' תרס"ח (ווילנה, שנה ב' גליון 65) עמ' 3, וכן ב'עץ חיים' עמ' 400 ו'מוולוז'ין עד ירושלים' שם, ובספרו של י"ל קצנלסון 'מה שראו עיני ושמעו אזני', 'ירושלים תש"ז, עמ' 58 ועמ' 65. לרבנים שכותב ר' ברוך עפשטיין ('מקור ברוך' שם) שאביו קיבל עליו את משרת הרבנות בבוברויסק, לא מצאנו פשר אלא אם הכוונה ששימש כמו"צ (ראו בסמוך). אודות ישיבת אלטשול, ראו 'עץ חיים' עמ' 441-438, וכן בספרו של ר' יצחק ניסנבוים, 'עלי חלדי', וורשה תרפ"ט, עמ' 40-41.

18 כלשונו של ר"מ צינוביץ, 'עץ חיים' עמ' 438 (ככל הידוע – מסברת עצמו).

וורשה, בעניין סבוך של קידושי טעות, מספר רבי יחיאל מיכל שאף רבו "הרה"ג הישיש הצדיק מוהר"א ג"ב [=גולדברג] מפה" הסכים להיתר, "אך מאשר כהו עניו לראות ואף לא יוכל לחתום בח"י [=בחתומת ידו], ע"כ ביקש אותי ג"כ לעיין בזה... והרה"ג הנ"ל דוש"ת [=דורש שלום תורתו] דמר ומבקש מטו מהעדר פ"ש [=פרישת שלום], כי מן השמים עכבוהו"¹⁹.

לימים, כשכתב רבי יחיאל מיכל את ספרו 'ערוך השלחן', הבליע בתוכו כמה וכמה שמועות והוראות שקיבל מרבו המובהק, רבי אליהו. אמנם כדרכו, לא נזכרו ב'ערוך השלחן' שמוותיהם המפורשים של בעלי השמועה, אלא הריהו כותבם בלשון כדוגמת "וגם אני ראיתי בימי ילדותי לגדול אחד..."²⁰ – אולם לפחות בחלק מן המקרים אנו יכולים לזהות, בעזרת מקורות חיצוניים, מיהו הגדול בו מדובר. כך, בהלכות בשר וחלב מספר רבי יחיאל מיכל ש"בילדותי שמעתי מאחד הגדולים, שגאון אחד הקיל ברעטי"ך [=צנון] שקליפתו לבנה..."²¹ – והנה מעדותו של בנו, ר' ברוך עפשטיין, אנו למדים ש"אחד הגדולים" שכאן הריהו מורו המובהק רבי אליהו גולדברג, וה"גאון אחד" ממנו שמע זאת הריהו רבי חיים מוולוז'ין²².

פרשת ההתמנות לרבנות בוברויסק

פתחנו לעיל בסיפור קורותיו של רבי אליהו בהיותו הרב בפאריץ, וסיימנו בהיותו הרב בבוברויסק – עתה נשוב לאחור ונעסוק בפרשת מעברו לבוברויסק. דיוננו הנוכחי מתחיל ברבי ברוך מרדכי אטינגר (איטינגא), גאון וצדיק מפורסם שבראשית דרכו נע על הציר שבין 'מתנגדים' לחסידים, ואף נעשה לחתנו של רבי שמואל אב"ד ווילנא, ולימים נעשה לחסיד חב"ד מובהק²³.

19 נדפס שנית בספר 'כתבי הערוך השלחן', ירושלים תשס"ז, סימן ל"ו. מסיום הדברים אנו למדים על קשר שהתקיים עוד קודם לכן, בנסיבות שאינן ידועות, בין רבי אליהו לבין רבי דובעריש מייזלש, מראשי רבני פולין השכנה.

20 'ערוך השלחן' יורה דעה, סימן ס"א סעיף נ"ג. למקרים נוספים בהם מוסר רבי יחיאל מיכל דברים שראה בעיניו מגדולי הדור הקודם, ראו: אורח חיים סימן ר' סעיף ט"ז, סימן כ"א סעיף ז', סימן רפ"ט סעיף ג', יורה דעה סימן ק"ץ סעיף כ"ד, סימן של"ט סעיף ט', אבן העזר סימן ס"ד סעיף י"ז, ועוד.

21 'ערוך השלחן' יורה דעה סימן צ"ו סעיף י"ג.

22 ראו 'מקור ברוך' חלק ג' עמ' 1165-1169. ניכר מהרצאת הדברים, שר' ברוך עפשטיין לא הבחין שאביו כתב מעשה זה בספרו 'ערוך השלחן' – וממילא לענייננו הרי זה בבחינת "מסיח לפי תומו". וכן לאידך: בעבר הטיל צבי קפלן ספק במהימנות הסיפור שמסר ר' ברוך (ראו 'סיני' כרך ס"ט, ירושלים תשל"א, עמ' צ"א), אולם כבר הצביע הרב דב אליאך ('אבי הישיבות', ירושלים תשנ"א, חלק ב' עמ' 523) שעיקרי הסיפור מופיעים ב'ערוך השלחן'; רק ההסברים שנכתבו סביבו, כמתברר, הריהם פרשנותו של ר' ברוך עצמו.

23 תולדותיו רוכזו לאחרונה בספרו של הרב אליהו יוחנן גוראריה, 'תולדות ברוך מרדכי', כפר חב"ד תשס"ח. מפרקי הספר הראשונים ניתן להתרשם אודות תנודתו של רבי ברוך מרדכי בין ה'מתנגדים' לחסידים (ראו עמ' 24-26, 53-56, 69-76), אף שיש להביא בחשבון שרוב הפרטים והסיפורים מבוססים על מקור אחד בלבד – כתביו של האדמו"ר הרי"ץ שניאורסון – ואין בידינו כרוניקה המציגה את האירועים מן הזווית הנגדית.

רבי ברוך מרדכי כיהן כרבה של בוברויסק במשך עשרות שנים²⁴, במהלכן הפכה בוברויסק מעיירה קטנה למרכז היהודי החשוב באזור²⁵, ובו שתי קהילות גדולות – של חסידים (רובם חסידי חב"ד) ושל ליטאים-מתנגדים. בסוף ימיו, בשנת תרי"א "או קודם מעט" כלשונו של ר' חיים מאיר הילמן בספרו 'בית רבי'²⁶, עזב רבי ברוך מרדכי את בוברויסק ועלה לארץ ישראל. רח"מ הילמן מספר שלכהונה שנתפנתה קיבלו אנשי בוברויסק את רבי הלל מאליסוב ("ר' הלל מפאריטש"), שכיהן עד אז כרבה של הקהילה החסידית בפאריץ, וטוען שהלה נתמנה "לרב יחידי גם על קהל עדת המנגדים. וכולם היו יראים וחרדים מדבריו, שהיו כגחלי אש..."²⁷.

אולם לאמיתו של דבר, מינוי יחידי זה לא נעשה בהסכמת ה'מתנגדים', ואף בלעדיות התקיימה לפרק זמן קצרצר בלבד; כבר בשנת תרי"ב אנו מוצאים שכרבה של קהילת ה'מתנגדים' בבוברויסק מכהן נשוא מאמרנו, רבי אליהו גולדברג – שהגיע אף הוא מפאריץ. זאת אנו למדים בין השאר מה"פרנומרנטיין" לספר 'פרקי רבי אליעזר' עם פירושו הידוע של רבי דוד לוריא מביכוב, שנדפס בשנת תרי"ב בוורשה: תחת השם "באברויסק" מופיעים כ-25 שמות,

24 מקובל לתארך את שנת התמנותו בבוברויסק לתקס"א או תקס"ב ('תולדות ברוך מרדכי' עמ' 104-105), אולי מתוך הנחה שמשך כהונתו היה חמישים שנה (ראו ספר בוברויסק עמ' 269). אך ישנן כמה סיבות לפקפק בתיארוך זה, כפי שכתב לי הרב אברהם צבי אייזיקוביץ' הי"ו, וזה תורף דבריו (עם כמה תוספות שלי): ראשית, בתחילת שנות התק"ס היתה בוברויסק עיירה צדדית וקטנה מאד, ואף בסוף העשור היו בה כ-600 יהודים בלבד (ראו ספר בוברויסק עמ' 22-23. להשוואה, מובא שם, עיירות אחרות בחבל מינסק, כסמילוביץ', ראקוב, קוידאנוב ומוזיר, היו בעלות אוכלוסייה יהודית גדולה באופן ניכר). ספק אם "פרנסיה" של עיירה כזאת היו מעיזים להציע רבנות לדמות בסדר גודל של הרב"מ, חתנו של אב"ד ווילנא וממקורביו של בעל התניא (אף כי היו דברים מעולם, כמובן). השינוי בגודלה ומעמדה של העיר החל רק בשנות התק"ע, בעקבות מפעלי בנייה ופיתוח מאסיביים שערך השלטון הצארי לקראת בוא צבא-נפוליאון (שהחזיק בעיירה בשנים תקע"ב-תקע"ג) ולאחר שחרורה, אז הוקם בעיירה המבצר הידוע, ומספר תושביה – יהודים ונכרים – הגיע במהירות לאלפים אחדים (ראו שם עמ' 25-26, 29). שנית, ישנו מכתב של רבי דוב בער "האדמו"ר האמצעי", המתוארך לשנת תקע"ד-תקע"ה בקירוב, המופנה לשניים מחסידיו: רבי משה מייזלש, ומיודענו הרב"מ – מהם ביקש האדמו"ר שלא לעלות לארץ ('אגרות קודש' - מאת כ"ק אדמו"ר הזקן... חלק א', ברוקלין תשמ"ז, עמ' רמ"ט). הר"מ מייזלש היה איש ווילנא (ראו אודותיו ב'תולדות חב"ד בארץ הקודש' של הרב שלום דובער לוין, ברוקלין תשמ"ח, עמ' ע"ה), ושם גם הכיר את הרב"מ; מפנייתו של האדמו"ר אל השניים בחדא מחתא, ורצונם המשותף לעלות יחד לארץ, משמע שהם נמצאו באותה תקופה במחיצה אחת, כלומר עדיין בווילנא, ולא שהרב"מ כבר מכהן פאר בבוברויסק (וכבר רמז על כך הרש"ב לוין, 'מבית הגנזים', ברוקלין תש"ע, עמ' שי"ג. אני מודה לרב יהושע מונדשיין שהפנה אותי למקור זה). לאור כל זאת, מסתבר שיש לדחות את תאריך התמנותו של הרב"מ בבוברויסק לשנים תקע"ה-תק"פ. רמז נוסף לכך הוא הסיפור שבתחילת רבנותו של הרב"מ התנגד לו רבי עקיבא אלטשול ('עלי חלדי' עמ' 30-31) – והרי הלה כלל לא היה בבוברויסק בשנות התק"ס (ראו ספר בוברויסק עמ' 285, שם תוארך מעברו לבוברויסק לתקפ"ג, אך מסתבר למעשה שזהו התאריך בו הקים את ישיבתו).

25 בנוסף למובא בהערה הקודמת, ראו ספר בוברויסק עמ' 30; בשנת תר"ז היו בעיירה כ-4,700 יהודים, עד תרכ"א מספרם הוכפל ל-8,800, ולפני תרל"ח הוכפל שוב ועמד על כ-18,000.

26 חלק א' פרק כ"ו – דף ע"ג עמוד א'.

27 שם, חלק ב' פרק ח' – דף י"ד עמוד א'-ב'.

רובם אישים אמידים ממנהיגי קהילת ה'מתנגדים' בעיר²⁸, ובראשם מופיע: "הרה"ג כו' מוהר"א הרב נ"י" – הלא הוא מיודענו הר"א גולדברג, הרב דמתא²⁹.

מה אפוא משקלה המדויק של טענת רח"מ הילמן שרבי הלל נתמנה גם לרבם של ה'מתנגדים'? והאם אך מקרה הוא שלכהונה בראשות שתי הקהילות בבבורויסק – החסידית וה'מתנגדית' – הגיעו יחדיו שני הרבנים בעלי הכהונה המקבילה בפאריץ' הסמוכה? שאלות אלה מוצאות מענה בגירסה אחרת, שמוסר בן בבורויסק (יליד תרכ"ט) ר' יצחק ניסנבוים:

"לפני עזבו את באבורויסק יעץ ר' ברוך מרדכי לראשי העיר כי יקחו להם לרבנים את שני הרבנים אשר בפאריץ' הסמוכה, את רבי הלל בעל פלח הרמון לרב החסידים ואת רבי אליהו לרב המתנגדים. ראשי עדת החסידים הביאו מתחילה את רבי הלל וחשבו כי הוא יהיה לרב גם למתנגדים, כמו שהיה רבי ברוך מרדכי, אבל החסידים לא חפצו לקבל את רבי הלל עליהם לרב והביאו רב אחר. החסידים רדפו את הרב החדש של המתנגדים והוא עזב את העיר. אז עשו המתנגדים כעצת רבי ברוך מרדכי והביאו אליהם את רבי אליהו גולדברג, שהיה תלמידו של רבי חיים וואלוזינר, והחסידים זכרו גם הם את עצתו של רבי ברוך מרדכי ולא הפריעו עוד את השלום. וכה היו בעירנו שני רבנים, לחסידים לחוד ולמתנגדים לחוד"³⁰

נמצאנו למדים, שדבריו של רח"מ הילמן על כך שרבי הלל נתמנה גם על ה'מתנגדים', הריהם נכונים לגבי תקופה קצרה בלבד בראשית בואו, אז האמינו ראשי קהילת החסידים שה'מתנגדים' יסכימו לכהונת רב אחד שהינו חסיד חב"ד, כפי שהיה עד אותה עת. עוד

28 דוגמת ר' מיכאל מרגולין, מראשי הקהל (ה'מתנגדי'), ועמיתו-יריבו הגביר יצחק רבינוביץ – אודות שניהם ראו 'עלי חלדי' עמ' 32, וכן 'הלבנון' י"א אייר תרכ"ט (פאריס, שנה 6 גליון 16) עמ' 126-127, 'הלבנון' כ"ז חשוון תרל"ו (מיינץ, שנה 12 גליון 15), עמ' 116-117, ועוד. בהקשר זה ראו מכתבו של מרגולין משנת תרכ"ג, בו מסר תוך כדי דיבור ש"שמעתי דבר נאה ומתקבל ע"פ פשוטו מידידינו הרב הג' האב"ד דקהלתינו האשכנזים..." – הלא הוא רבי אליהו (המכתב נדפס בקובץ 'ארשת' שנה א', ירושלים תשי"ט, עמ' 385). לתדו"ת קצר נוסף שהובא בעיתונות התקופה בשם רבי אליהו, ראו 'הלבנון' ט' טבת תר"ל (פאריס, שנה 6 גליון 45), עמ' 383 הערה ו'.

29 אמנם יש להעיר שהסתמכות על התאריך הרשום בשער ספר כדי לתארך במדויק את כלל התכנים המצויים בתוכו, הריהי בעייתית לעיתים מבחינה ביבליוגרפית, ואכמ"ל. אולם בלאו הכי ישנו מקור נוסף המאשר ששנת התמנות הר"א גולדברג לרב ה'מתנגדים' בבבורויסק היתה תרי"ב: בידעה שפרסם איש פאריץ' על פטירת הר"א גולדברג, בשנת תרל"ה, נמסר ששנות כהונתו כרבה של בבורויסק היו עשרים ושלוש ('הלבנון' ג' כסלו תרל"ו עמ' 125).

30 'עלי חלדי' עמ' 31. הדברים נכתבו אמנם כשני דורות ויותר לאחר סיפור המעשה, וסביר להניח שנשענו על שמועות שרווחו בבבורויסק; אולם מסגרתם הכללית תואמת את הידוע לנו ממקורות אחרים (רבי ברוך מרדכי בחר בעצמו ממלא מקום, רבי הלל נתמנה תחילה לבדו, ורבי אליהו הגיע בסמוך לכך). ראו גם בעמ' 65-66, שם מספר ר"י ניסנבוים שלמד תקופה קצרה עם ר' משה פרידלנדר, נכדו של רבי ברוך מרדכי – דבר העשוי להמחיש את נגישותו למקורות מהימנים בענייננו.

נמצאנו למדים שמעברם המקביל של שני רבני פאריץ' לבוברויסק לא היה מקרי, אלא נבע מהמלצתו הישירה של רבי ברוך מרדכי.

אמנם, ישנן מספר בעיות בתוך דברי ר"י ניסנבויים. לדבריו, הן ראשי החסידים והן ראשי ה'מתנגדים' מילאו אחר עצתו של רבי ברוך מרדכי רק באופן חלקי: הראשונים הביאו לבוברויסק את רבי הלל לבדו, והאחרונים הביאו תחילה רב אחר במקום רבי אליהו; שני הצעדים לא עלו יפה, מפני ש"החסידים [=!] לא חפצו לקבל את רבי הלל עליהם לרב, והביאו רב אחר. החסידים רדפו את הרב החדש של המתנגדים [=!], והוא עזב את העיר. אז עשו המתנגדים כעצת רבי ברוך מרדכי והביאו אליהם את רבי אליהו גולדברג". מהלך ההתרחשויות המתואר כאן בלתי-נהיר בעליל, וקרוב לוודאי שנפלה טעות-סופר פשוטה בדברי ר"י ניסנבויים, ויש לגרוס שהמתנגדים הם ש"לא חפצו לקבל" את רבי הלל ועל כן הביאו רב אחר – הוא הרב שרדפוהו החסידים כפי שיסופר מייד. אולם גם לאחר התיקון הזה יש לתהות, כיצד לא נמצא זכר כלשהו במקור נוסף על אפיזודת ההבאה הזמנית של אותו רב אלמוני לקהילת ה'מתנגדים'?

מנגד, ישנם כמה רמזים המעידים על קיומם של "מאבקי ירושה" פנים-חב"דיים אודות זהות הרב החדש שימונה בראשות קהילת חסידי בוברויסק. רח"מ הילמן עצמו, במקום אחר, מספר על עצה שונה בתכלית שיעץ רבי ברוך מרדכי לראשי קהילת בוברויסק: למנות במקומו את מחותנו, רבי נחמיה גינזבורג מדוברובנא – "וכן עשו, ששלחו לו אנשים עם כתב רבנות, אך הוא לא רצה ברבנות", ובינתיים, בשבט תרי"ב, נפטר רבי נחמיה³¹. לפי גרסה זו, נמצא שחלפה כשנה תמימה ויותר בין עזיבת רבי ברוך מרדכי לבין מינוי ממלא מקומו – דבר המוסבר בסירובו של רבי נחמיה לקבל את המינוי. אולם מאחר שישנן כאמור ראיות המוכיחות שכבר בתרי"ב כיהן רבי אליהו בבוברויסק, נותר מעתה פרק זמן אפסי-כמעט להתרחשות המוסכמת הן אל רח"מ הילמן והן על ר"י ניסנבויים, שתחילה הובא רבי הלל לבדו! בעיה זו, אודות מקומו של רבי נחמיה בפרשה, תתבהר אולי לאור מקור נוסף, המלמדנו על רב חב"די שלישי שהיו גורמים שפעלו למען הבאתו לבוברויסק: רבי אהרן ליפשיץ מבעליניץ, חסיד חבד"י שהיה מקושר לאדמו"ר ה'צמח צדק'³², קיבל בשנת תרי"א (כנראה) מכתב מרבי יהודה ליב שניאורסון מקאפוסט, בנו של ה'צמח צדק', המוסר לו ש"ידידינו הנגידים הוותיקים הנוכחים שי' נוסעים לקבלו על כסא ההוראה דק' באוברויסק, ולפי דבריהם הוסכם רומע"ל על זה, על כן הנכון שיסע רומע"ל עמהם..."³³.

הרי לנו איפוא שלושה רבנים חב"דיים, שבתוך שנה בודדת (תרי"א-תרי"ב) נערכו נסיונות להביא כל אחד מהם בנפרד לכהן כרב הקהילה החסידית בבוברויסק! ניתן אולי לטעון שהניסיון – שהתממש – להביא את רבי הלל נעשה רק לאחר פטירת רבי נחמיה בחורף

31 'בית רבי' חלק א' פרק כ"ו - דף ס"ט עמוד ב'.

32 ראו המובא בקובץ 'אור ישראל' שנה י"ג חוברת ב' [מונסי, טבת תשס"ח], עמ' ז'-ח'.

33 נדפס במוסף הביטאון 'כפר חב"ד', ושוב ב'תולדות ברוך מרדכי' עמ' 109. בהערה על אתר הובאו דברי הרב שלום דובער לוין, המוכיח שיש לתארך את המכתב לשנת תרי"א.

תרי"ב (אפשרות דחוקה למדי מבחינה כרונולוגית, כאמור לעיל), אך אין בכך כדי להסביר מה מקומו של הניסיון להביא את רבי אהרן ליפשיץ בקיץ תרי"א, ומיהם האחרים לכך, ואף מדוע לבסוף לא יצא הדבר אל הפועל. לאור כל זאת, האפשרות הסבירה ביותר לדעתי, היא ששאלת זהותו של הרב שיחליף את רבי ברוך מרדכי בראשות קהילת חסידי בוברויסק, היתה בלתי מוסכמת בינם לבין עצמם: חלק מהם חפצו בהבאת רבי נחמיה מחותנו של הרב הקודם, חלק מהם חפצו בהבאת רבי אהרן ליפשיץ מבעליניץ, ועירבו לשם כך את רבי יהודה ליב שניאורסון מקאפוסט, ואילו הסיעה שכנראה היתה דומיננטית יותר תמכה בהבאת רבי הלל מפאריץ הסמוכה, וכך אכן נעשה לבסוף.

נסכם איפוא את הפרשה. אין בכוחנו להכריע בשאלת זהות האדם שעליו המליץ רבי ברוך מרדכי – האם זהו מחותנו רבי נחמיה גינזבורג (כדברי רח"מ הילמן), או שזהו רבי הלל מאליסוב ועמו רבי אליהו גולדברג (כדברי הר"י ניסנבוים)³⁴; ואם אכן היה רב אחר שהובא לקהילת ה'מתנגדים', ועזב עקב רדיפת החסידים – לכך לא מצאנו כל עדות נוספת; הדבר שעלה בידינו לברר, הוא שהיה ניסיון חד-צדדי של ראשי הקהילה החסידית למנות רב אחד בלבד, חסיד חב"ד, על כלל יהודי בוברויסק, ושככל הנראה התעורה מחלוקת בין החסידים בשאלת זהותו של הרב המיועד. בין כך ובין כך, לאחר כל העדויות והסיפורים ישנה עובדה אחת שאינה מוטלת בספק: על מקומו של הרב"מ אטינגר בבוברויסק, מכהנים למן שנת תרי"ב ואילך שני רבני פאריץ הסמוכה, רבי הלל בראשות קהילת החסידים ורבי אליהו בראשות קהילת המתנגדים³⁵.

זהו גם המקום לציין את התרשמות אחיינו של רבי אליהו, א"י פפירנא, אודות היחסים הטובים שהתקיימו בין שני רבני העיירה: "אם כי נפרדו ר' אליהו ור' הלל עד מאד בהשקפותיהם הדתיות, כיבדו איש את רעהו, וכן כוּבְדו במידה שווה על ידי שתי הקהילות, חסידים ומתנגדים, על יראת השמים השלמה שלהם"³⁶. עובדה קטנה הממחישה את ידידותם של רבי אליהו ורבי הלל, נמצאת בפתחו של הספר 'כיום יאיר' של רבי יחיאל לווינזון, ברלין תרכ"ה: ספר זה קיבל את הסכמתו של רבי אליהו, והנה בשולי הסכמתו מצטרף אליו רבי הלל: "גם אנכי אקבל ספר אחד אי"ה כשיצא ממכבש הדפוס, ונתתי ד"ק בכדי להיות בתומכי הרב הנ"ל

34 לדעתי האפשרות השניה מסתברת יותר, הן מפני שהיא שהתרחשה בפועל והן מפני שעל ידה מובהר גם עצם בואו של רבי אליהו לבוברויסק; אולם אין בכך, כמובן, בכדי להכריע בוודאות שזוהי האפשרות הנכונה מבחינה היסטורית.

35 בשולי הדיון יש לציין למקורות השונים שדנו בעבר בפרשה: רב אטינגר (מצאצאי רבי ברוך מרדכי), בדברים שנדפסו בספר הזיכרון 'דובב שפתי ישנים', ירושלים, חש"ד, עמ' 249 (והשוו מאמרו: "רבי ברוך מרדכי אטינגר מבוברויסק-ירושלים", 'שנה בשנה' [ירושלים] תשל"א, עמ' 300), ור"מ צינוביץ בספרו 'עץ חיים' עמ' 108-109 – מביאים שניהם את גרסת ר"י ניסנבוים לבדה. הרא"י גוראריה, לאידך, בספרו הנזכר 'תולדות ברוך מרדכי' (עמ' 105-110), מביא את כל האפשרויות זו אחר זו, מבלי לנסות וליישבן יחד ואף מבלי להעיר על הסתירות ביניהן.

36 ספר בוברויסק עמ' 230.

שיוציא מחשבתו מכת אל הפועל. ובאתי עה"ת זיין ניסן תרכ"א לפ"ק, הלל במו"ה מאיר ז"ל הלוי, מ"ץ דפק"ק ב' [וברויסק]."

מסמיכותיו והסכמותיו

"הוא הסמיק רבים מבחורי הישיבות בבוברויסק ובסביבותיה לרבנות", סופר על רבי אליהו³⁷. מלבד בעל 'ערוך השלחן', שהיה המפורסם שבתלמידיו, אנו מוצאים רבני קהילות נוספים שזכו ללמוד אצל רבי אליהו ולקבל מאתו "סמיכה". אחד מהם הוא רבי אברהם דוב גבאי (ת"ר-תרע"ז), יליד בוברויסק ובעצמו תלמיד מובהק לבעל 'ערוך השלחן', שלאחר סמיכתו מרבי אליהו נתמנה בשנת תרל"ג לרב העיירה וורקלאן שבחבל וויטבסק³⁸. נוסף עליו הוא רבי שלמה זלמן אלטשול, נכדו של רבי עקיבא אלטשול שהיה תלמיד רבי חיים מוולוז'ין וייסד ישיבות בבוברויסק ובסלוצק; רבי שלמה זלמן, שנודע כתלמידו של רבי דוד טבלי ממינסק³⁹, נסמך בצעירותו גם מרבי אליהו, ולימים נתמנה על מקום אביו לרב העיירה טשאוס שבחבל מוהילוב⁴⁰. תלמיד נוסף של רבי אליהו היה רבי משה אהרון אלופין (תר"ג-תרנ"ז), מחבר ספר 'עמק הלכה'⁴¹, שניהן כרב בכפרים לאפיץ' וחאלוי שמצפון לבוברויסק, ונסמך להוראה מרבי אליהו⁴².

בנוסף לתלמידיו הישירים, היו גם רבנים ממקומות שונים ברוסיה, שהתכתבו מרחוק ומקורב בשאלות הלכה עם רבי אליהו. כך הוא רבי זאב וולף טורבוביץ', לימים אב"ד קרוז, שהדפיס בספרו מכתב ארוך מסיון תרכ"ט ששלח ל"כבוד ידי"ע וידי"נ עוז, הרב הגאון המפורסם פאר הדור צדיק ועניו, מ' אליהו ג"ב, האב"ד דק"ב יע"א [=דקהילת בוברויסק, יגן עליה א-לקים]⁴³. גם רבי חיים ברלין, בנו של הנצי"ב מוולוז'ין, זכה להיות מקושר עם רבי אליהו בענייני הלכה, כפי שעולה ממכתב ששלח בסיון תרל"ב לר' מיכאל מרגולין, מראשי קהילת ה'מתנגדים' בבוברויסק, ובסופו כתב: "ומבוקשי להרצות דברי אלה לפני מוריניו הגאון אב"ד

37 יהודה סלוצקי, שם עמ' 42.

38 'אהלי שם', פינסק תרע"ב, עמ' 54, וראו גם ספר בוברויסק עמ' 291.

39 שהיה סב-אשתו ולימים נעשה גם לגיסו (נשא בזיווג-שני את אחות רבי שלמה זלמן. ראו הקדמת 'דברי דוד', וילנא תרמ"ו, עמ' 4).

40 'אהלי שם' עמ' 86. מדבריו אודות סבו רבי עקיבא, ראו בספר בוברויסק עמ' 285.

41 נדפס בוורשא תרנ"א עם הסכמת רבי יצחק אלחנן ספקטור. חיבר גם את הספר 'צור תעודה', וורשה תרל"ח; כמו כן עמד לאורך שנים בקשרי מכתבים עם רבי חזקיה מדיני בעל 'שדי חמד', שהזכירו כמה וכמה פעמים, הן בספריו הראשונים (ראו 'אור לי', 'אומיר תרל"ד, דף קמ"ג ע"ב) והן בספרו הגדול 'שדי חמד' (ראו: כללים – מערכת חי"ת כלל ג' ד"ה ועל, מערכת הלמ"ד כלל קמ"א סעיף י"ח, מערכת המ"ם כלל פ"ו ד"ה ואם; אסיפת דינים – מערכת חמץ ומצה סימן י"ד אות י', ד"ה גם).

42 ספר בוברויסק, כרך ג' עמ' 769, שם עמ' 771. רבי משה אהרן נפטר בטרם עת בשנת תרנ"ז – ראו הידיעה על פטירתו ודמותו ב'המליץ' ה' תמוז תרנ"ז (פטרבורג, שנה 37 גליון 139) עמ' 2, וידיעה נוספת בד' תמוז תרנ"ז (גליון 141) עמ' 4-5.

43 'ראש פינה', וילנא תרל"ט, דף ס"ח ואילך.

שי' [=הוא הר"א גולדברג]...ואחכה לקבל מכתבו, מה אמר בזה הגאון שי', אם נתקבלו דברי אלה בעיניו⁴⁴.

בתקופת כהונתו של רבי אליהו בבוכרוויסק, ובפרט בעשור האחרון לחייו, אנו מוצאים כמה וכמה ספרים שנתחברו על ידי תלמידי חכמים בני האיזור, שזכו לקבל את הסכמתו. והרי רשימת הספרים:

- **גאון אברהם**, לרבי אברהם ב"ר שאול משקלוב, אודסה תרכ"ב. תאריך ההסכמה (שהזכרנוה לעיל), היחידה שבידינו מתקופת פאריץ', הוא כ"ד אב תר"ב.
- **תשובת שמואל**, לרבי שמואל מאמדור (נכדו של ה'בית שמואל'), ווילנא תרי"ט. הסכמה זו (ללא תאריך) נדפסה שוב בספר נוסף מתורתו של המחבר, 'חידושי מר שמואל', ווילנא תרכ"ז.
- **כיום יאיר**, לרבי יחיאל יהודה לווינזון, ברלין תרכ"ה. ההסכמה ללא תאריך, אך מחתימת עמיתו רבי הלל שהצטרף אליה (כפי שהזכרנו לעיל) אנו למדים שהריהי מאביב תרכ"א.
- **שו"ת דברי מרדכי**, לרבי מרדכי פרידבורג, וורשה תרכ"ד. רבי אליהו מכנה את המחבר "ידיד נפשי" ומאריך לשבח. תאריך ההסכמה הוא כ"ה אלול תרכ"ד.
- **תולדות יעקב יוסף**, לרבי יוסף ב"ר יעקב בכרך, ווילנא תרכ"ח. תאריך ההסכמה הוא ב' תמוז תרכ"ו.
- **אור החיים על ה'מנחת שי'**, לרבי חיים בנדר, ווילנא תרכ"ז. רבי חיים היה תושב בבוכרוויסק, כפי שמציין רבי אליהו: "מתושבי עירנו וממיוענינו וממכירינו, עוסק במלאכת הקודש...". תאריך ההסכמה הוא ט' סיוון תרכ"ז.
- **שו"ת אהל משה**, לרבי משה קריינש, ווילנא תר"מ. רבי אליהו כותב עליו בהתפעלות: "האי גברא רבא הרב הג' הגדול – אשר נפלא מאד שזה אשר ניהו רך בשנים...". תאריך ההסכמה הוא כ"ח אייר תרל"ב.
- **אבן שלמה**, לרבי שמואל מלצן, וילנא תרל"ג. רבי אליהו משבח את הספר, ה"משולב עם דברי גאון הגאונים קדוש ה' רשכבה"ג מהור"א מווילנא ז"ל". ההסכמה ללא תאריך.
- **דברי אריה**, לרבי אריה ליב אייזנשטט (שהיה בן עיירה הסמוכה לבוכרוויסק), ווילנא תרל"ג. הספר נדפס שוב בתרל"ח תחת השם 'לב אריה'.
- **כתר חכמה**, לרבי זאב חיים ב"ר יצחק, ירושלים תר"מ (הוספה ב' עמ' 7). הסכמה זו, שהיא למעשה מכתב המלצה, ניתנה בסביבות תרל"ד.
- **שו"ת שפת הים חלק א'**, לרבי יחיאל מיכל וולפסון, ווילנא תרל"ה. רבי יחיאל מיכל היה אז אב"ד פאריץ', ורבי אליהו מציין ש"אנכי הח"מ מכיר היטב מכבר את ידידי הרב הגאון...". תאריך ההסכמה הוא י"ט טבת תרל"ה, כחצי שנה לפני פטירת רבי אליהו.

44 שו"ת נשמת חיים, ירושלים תשס"ח, כרך חושן משפט, עניינים סי' ס"ה.

צאצאיו ואחרית ימיו

בין בניו של רבי אליהו אנו מוצאים את "הגביר הנדיב וירא אלוקים"⁴⁵ ר' עקיבא גולדברג ממיר, שהיה מחותנו של רבי מאיר רבינון אב"ד רדושקביץ⁴⁶. ישנו רמז מסויים שרבי אליהו עצמו היה מחותנו של "הצדיק ממוש", רבי יעקב משה דירקטור (תקס"ט-תרל"ט) אב"ד מוש-חדש שבחבל מינסק⁴⁷ – אך הדבר עדיין טעון אישוש⁴⁸.

לעת זקנתו של רבי אליהו נעשתה ראייתו כבדה, כפי שמסר בעל 'ערוך השלחן' במכתבו משנת תרכ"ב (שנוכר לעיל), שבו אף תיאר את רבי אליהו כ"ישיש" – והוא אז כבן שישים וחמש שנה. שלוש עשרה שנים לאחר מכן, בסוף שנת תרל"ה, נלקח רבי אליהו לבית עולמו, והוא בן שבעים ושמונה. לאחר פטירתו, נתפרסמה בעיתונות היהודית הידיעה הבאה:

"שמועה לא טובה שמענו מעיר באברויסק הסמוכה לעירנו פאריץ, כי ביום ד' אלול תרל"ה גוע ויאסף אל אבותיו הרב המאור הגדול חריף ובקי בכל חדרי תורה צדיק ומושל כיראת אלוקים וכו', מו"ה אליהו זצ"ל, אשר שמש שם בכתר הרבנות קרוב לעשרים וחמש שנה, ולפנים היה אב"ד בעירנו פאריץ. שנתיים היו ששה ושבעים⁴⁹. ואבל כבד וגדול היה לכל אנשי ישראל ובפרט לעדת באברויסק, כי יקר הוא בדורינו איש שאר-רוח לו בתורה ויראה ותכמה כאלהו זצ"ל, ולא בנקל ימלא חסרונו. וכבוד גדול עשו לו במותו, עדת באברויסק שלחה דעפוש מינסקה להרב הדרשן המפורסם מוה' ישראל קמחי נ"י שיבוא ל(ב)באברויסק לעורר הספד וקניה על מות ישר באדם

45 כלשון ר' שמואל נח גוטליב, 'אהלי שם' עמ' 193. ראו גם ב'ספר מיר', תל אביב תשכ"ג, טור 284-286.

46 בתו נישאה לבנו של רבי מאיר, ד"ר מרדכי, שבאותה תקופה היה "רב מטעם" בבוברויסק (שם, וראו גם בספר בוברויסק כרך ב' עמ' 539).

47 אודותיו ראו בהקדמת הקונטרס 'חלק יעקב', ווילנא תרס"ה, עמ' 6-7, וכן 'דורות האחרונים' ספר ראשון [ז'-מ'], גיו ירוק תרע"ד, טור 177-178. בנו היה רבי ישראל יהונתן ירושלימסקי, חתנו של הרידב"ז וחמיו של רבי יחזקאל אברמסקי; אחד מחתניו היה רבי אברהם יצחק צימרמן, חמיו של רבי ברוך בער ליבוביץ', וחתן נוסף (בזוו"ש) שמילא את מקומו כאב"ד מוש-חדש, היה רבי יצחק יעקב וורנובסקי (יליד בוברויסק תר"ג).

48 הרמז הנזכר נמצא במכתב שפורסם ב'המגיד' כ"ו אייר תרמ"א (ליק, שנה 25 גליון 20, בהוספה) על ידי השו"ב והרב של דרוזגניק, שדיווחו על אדם שהגיע למקומם והציג את עצמו כ'מגיד' ודרשן, אך במהרה הסתבך בחשדות למיניהם; כשהעלוהו לתורה, הודיע ששמו הוא "הרב מוריניו ר' מאיר בן הגאון המנוח ר' אלי אב"ד דק"ק בבירויסק", וש"חותנו [הוא] הרב הק' ממוש" – אולם לאחר חקירה קצרה נתברר שמדובר ברמאי שהסתתר בזהות שאולה. ההסתמכות על מקור שכזה הריהי בעייתית כמובן, אולם מאחר שאותו אדם העדיף לשאול זהות ידועה (בנו של רבי אליהו גולדברג) על פני המצאת זהות בלתי-קיימת, קשה להניח שהיה בודה מליבו את עצם העובדה ש"הרב הק' ממוש" הוא מחותנו של רבי אליהו.

49 שני הפרטים הללו, גילו ומספר שנותיו בבוברויסק, הינם בלתי מדויקים ותוקנו מאוחר יותר – ראו בהערה הבאה.

הצדיק הנ"ל, וה' יחונן עפרו, ותהי נשמתו צרורה בצרור החיים. והאל הטוב יחבוש לנשכרי לב וישלם נחומים לאבליו, ובתוכם לי הכותב בדמע...⁵⁰.

לאחר מלאת שלושים יום לפטירתו של רבי אליהו, בח' תשרי תרל"ו, נישא עליו הספר ארוך על ידי רבי זאב וולף טורבוביץ', שבאותו זמן שהה בקלצק – עיירת מולדתו של רבי אליהו – וכוזר לעיל זכה לעמוד עמו בקשרי הלכה. וכך ספר רבי זאב וולף:

"...הגדלתי ההספד והרבתי דמעות על מיתת צדיק כתמר, הארז הגדול החכם ר' אליהו מבאברויסק, אשר יגע ועמל הרבה בתורה לשמה והיה צדיק גדול, ומי שלא ראה אותו מתפלל או מברך איזו ברכה ביראה ואהבה לא ראה יראת שמים מימיו... והוא קיבל חכמה הרבה ומדות יקרות מהגאון אור העולם הגר"ח מוואלאזין ע"ה, אשר קיבל מתורת רבו הגר"א ע"ה. ועתה במותו חשך השמש וכבה אורו הגדול... – כי הוא לא הניח איזה תלמיד ממלא מקומו ואין מי שיהי קשור עמו ברוחו בעתה, לכן יש לנו להרעיש ולצעוק בקול – אנכי אשר הייתי קשור עמו בעבודת אהבה בחיים, וגם אתם אשר גדל עמכם בילדותו... – הי' נא מליץ טוב בעדינו לפני אבינו שבשמים, לחזק לבנו בתורתו ויראתו, ויזריח שמשנו להאיר לכל העולמות"⁵¹

50 'הלבנון' כ"ט אלול תרל"ה (מיינץ, שנה 12 גליון 8) עמ' 62. לאחר כמה חודשים, ב'הלבנון' ג' כסלו תרל"ו עמ' 125, מסר הכותב – צבי רחמילביץ מפאריץ – שבטעות הפחית שנתיים ממספר שנותיו של רבי אליהו (שבפועל היו 78), ומאידך הוסיף שנתיים למספר שנותיו ברכנות בוברויסק (שבפועל היו 23).
51 'חזיונות יוסף' (לרב יוסף אביגדור קסלר, חתנו של רבי זאב וולף), ניו יורק תשי"ד, עמ' 152-158. ראו גם 'עלי חלדי' עמ' 32, שם מספר ר"י ניסנבוים על השתתפותו כילד בן שבע בהלווייתו הגדולה של רבי אליהו.